

ÁRNI HEIMIR INGÓLFSSON

ÍSLENSKT TVÍSÖNGSLAG OG MARÍUSÖNGUR FRÁ MONTSERRAT

1. Inngangur

Í SKÖRÐÓTTUM fjöllum Katalóníu, þar sem hæstu tindar rísa í 1236 metra hæð yfir sjávarmáli, stendur benediktínaklaustrið Montserrat. Heimildir um kapellu á staðnum ná aftur til 9. aldar og þar stofnaði Oliva, ábóti af Ripoll, klaustur um 1020. Klaustrið varð brátt miðstöð katalónskrar menningar og fjölsóttasti pílagrímastaður Spánar að undanskildri gröf Jakobs postula í Santiago de Compostela. Helsta aðráttarafl klaustursins í Montserrat var hið svarta Maríulíkneski sem þar stendur enn og innfæddir nefna „La Moreneta“ (hina dökku). Um það er fyrst getið í heimildum frá 10. öld og þótti það eitt helgasta Maríulíkneski sem fyrirfannst á miðöldum.

Um lífið í klaustrinu og dægradvöl þeirra sem þangað sóttu vitnar handritið *Bibl de la Abadía Ms 1*, sem var ritað ekki síðar en 1399 og er 137 blöð í foliobroti (43,2x31 cm). Það er í daglegu tali nefnt *Llibre vermell* („skærrauða bókin“) vegna bandsins, sem þó er ekki eldra en frá síðasta þriðjungi 19. aldar.¹ Handritið er safn texta sem tengjast klaustrinu í Montserrat og helgi þess, páfabréfa, jarteina, hómilía og guðfræðitexta af ýmsum toga.² Í *Llibre vermell* eru einnig nótur. Á síður 21v–27r eru ritaðir tíu söngvar við latneska og katalónska texta. Fjórir söngvanna eru einradda, tveir tvíradda og einn þríradda, auk þess sem þrír söngvar bera yfirskriftina „Caça de duobus vel tribus“. Um er að ræða keðjusöngva eða kanóna (lög þar sem allar raddir syngja sömu línu en hefja sönginn með ákveðnu millibili), og var ýmist hægt að syngja þá tvíraddað eða þríraddað.

¹ Til er glæsileg ljósprentuð útgáfa af handritinu, *Llibre vermell de Montserrat* (1989). Áreiðanlegasta útgáfan með nútímanótnaskrift er í *Polyphonic Music of the Fourteenth Century* 23b (1991):381–387. *Llibre vermell* hefur ekki varðveist í heilu lagi og er talið að a.m.k. 35 blöð hafi glatast í tímanná rás. Handritið var eitt af fáum sem tókst að bjarga þegar her Napóleons brenndi klaustrið í Montserrat í október 1811.

² Listi yfir efni handritsins er í *Llibre vermell de Montserrat* 1989:27–28.

Söngvasafnið í *Llibre vermell* er einstök heimild um tónlistariðkun á vinsælum áfangastað pílgríma á miðöldum. Einradda trúarlegir söngvar frá 13. öld og upphafi þeirrar 14. eru tiltölulega fágætir; lög á borð við Mariúsöngva Alfonsos Spánarkonungs (*Cantigas de Santa Maria*) og ítölsku *laudi*-söngvana eru talsvert eldri en þau sem hér um ræðir (Higinio Anglés 1955:48). Lögin í *Llibre vermell* eru auk þess af allt öðrum toga en t.d. tónverkin í frægasta nótnahandriti Santiago, *Liber Sancti Jacobi*, sem var ritað á 12. öld fyrir þrautþjálfaða söngvara í kirkju heilags Jakobs. Lögin í *Llibre vermell* hafa yfir sér alþýðlegt yfirbragð, eru bæði auðlærð og auðsungin. Þrátt fyrir að klaustrið í Montserrat hafi haft á að skipa kór með um 20–30 piltum geymir *Llibre vermell* ekki tónverk ætluð kórnum, heldur lög sem pílgrímar hafa væntanlega lært innan klausturveggjanna og sungið þar við næturvökur og skemmtanir, sjálfum sér til dægurvalar og Maríu guðsmóður til dýrðar (Anglés 1955:49, Silvia Scozzi 2002:308).

Handritið sjálf gefur a.m.k. í skyn að svo hafi verið. Á miðri síðu 22r hófst skrifarinn handa við að rita tvíradda lagið *Stella splendens* en hætti við eftir að hafa skrifað fyrstu línu textans, þar sem ekki var rúm fyrir allt lagið á einu blaði. Þess í stað ritaði hann þessa athugasemd: „Við næturvökur í kirkju heilagrar Maríu í Montserrat lystir pílgríma stundum að syngja og dansa, og jafnvel á torginu um miðjan dag. Þar sem ekki hæfir að syngja þar annað en virðulega og helga söngva eru nokkrir ritaðir hér að ofan og neðan“.³ Við lag *Stella splendens* virðist hafa verið dansað, því að lýsingin á því, „ad trepidium rotundum“, á við hringdans.

Hvort sem lögin úr *Llibre vermell* urðu langlíf eða önnur komu í þeirra stað var pílgrímasöngur enn hluti af daglegu lífi í klaustrinu rúmri öld síðar. Ekki hefur hann þó ávallt verið mikill að gæðum. Munkurinn Pedro de Burgos ritaði sögu klaustursins árið 1514 og lýsir tónlistarflutningi pílgrímanna svo: „Þegar kvöldbænum er lokið halda pílgrímarnir kyrru fyrir í kirkjunni og halda næturvöku. Þeir safnast saman í smáum hópum, sumir þeirra með slæmar raddir en góðan vilja, og syngja fjölda guðhræddra söngva himnadrottningunni til dýrðar. Þótt söngvarnir hljóti að valda skapraun vegna þess hve illa gengur að stilla saman tóna, raddir og texta, þá þreyta þeir ekki þann sem á hlýðir þar sem megintilgangur þeirra er einn og hinn sami: að lofa vora heil-

³ „Quia interdum peregrini quando vigilant in ecclesia beate Marie de Monte Serrato, volunt cantare et trepidiare, et etiam in platea de die, et ibi non debeant nisi honestas ac devotas cantilenas cantare, idcirco superius ac inferius alique sunt scripte“. Sjá einnig Anglés 1955: 47–48, 54.

ögu frú. Í öllum ruglingnum má heyra milda ómblíðu sem vekur ánægju“.⁴ Fjöldi þeirra pílagríma sem heyrði eða tók þátt í klaustursöngnum hefur væntanlega skipt þúsundum árlega, og margir komu langt að. Pedro konungur af Aragón lýsti því svo 1342 að í Montserrat mættust „hin ólíku veðrabrigði heimsins“.⁵

Svo virðist sem löggin sem sungin voru í klaustrinu hafi ekki náð almennri útbreiðslu í rituðum bókum. Aðeins einn söngvanna í *Llibre vermell* hefur fundist í öðru handriti þar til nú.⁶ Þetta bendir til þess að munkarnir í Montserrat hafi gætt laganna vel, a.m.k. hvað varðar skriflega geymd þeirra. Hvað einfaldari löggin snertir, t.d. keðjusöngvana, er allt eins líklegt að þau hafi ferðast víða án þess að þurft hafi að festa þau á blað, eins og vikið verður nánar að síðar.

Ekki hafa varðveist margar ferðasögur íslenskra pílagríma á miðöldum. Vel má vera að Íslendingar hafi lagt leið sína í háfjöll Katalóníu til að fá syndaaflausn við líkneski Maríu guðsmóður án þess að þess hafi verið getið í bókum heima eða heiman. Aðeins er vitað um tvo íslenska pílagríma á Spáni og gengu báðir að gröf Jakobs postula í Santiago: Hrafn Sveinbjarnarson skömmu fyrir 1200 og Björn Einarsson Jórsalafari snemma á 15. öld. Líklegt er að Hrafn hafi haldið frá Santiago til St. Gilles í Frakklandi, og þaðan til Róma-borgar. (Ásdís Egilsdóttir 2003:107, Einar Arnórsson 1954-58:41). Samkvæmt því hefur leið Hrafns legið langt norður fyrir Katalóníu og því hefur hann varla komið til Montserrat. Í Nýja annál segir svo frá ferð Björns Jórsalafara að hann hafi siglt af landi brott árið 1406 og haldið fyrst til Feneyja og þaðan til Jerúsalem. Þaðan sigldi hann aftur til Feneyja og virðist hafa gengið þaðan til Santiago (sbr. *Annálar 1400–1800* I:13–14; sjá einnig *Saga Íslands IV* 1989:208). Algeng pílagrímaleið þegar gengið var landleiðina frá Ítalíu til Santiago lá bæði um Barcelona og Montserrat. Því er ekki óhugsandi að Björn

⁴ „Acabadas las funciones de la noche, se quedan nuestros peregrinos en la iglesia a velar. Los cuales juntándose en diferentes corrillos, algunos con malas voces y buenos deseos, dan música a la Reina de los Angeles cantándole muchas canciones devotas, y aunque por ser tan diferentes a un mismo tiempo, había de causar disgusto la diversidad de tonos, voces y coplas, lo cierto es que no cansan, y que conciertan en el intento principal, que es alabar a Nuestra Señora, así también en aquel desconcierto hay una consonancia apacible que agrada“, sjá Anglés 1955:55. Höfundur kann Maricarmen Gómez bestu þakkir fyrir aðstoð við þýðinguna.

⁵ „... a diversis mundi climatibus confluentes“, sjá Anglés (1955:52).

⁶ Þetta er lagið *Inperayritz – Verges ses par*, sem er tvíradda *virelai* og er efri rödd þess nóteruð í handritsbrotinu Tarragona, Archivo Episcopal (*E-Tc 1*) sem talið er vera frá 14. öld; sjá Gilbert Reaney 1969:102.

hafi áð í klaustrinu þar á ferð sinni vestur til Santiago.⁷ Hann hefur a.m.k. verið á svipuðum slóðum innan við áratug eftir að *Llibre vermell* var fullgert. Aftur á móti hafa áhrif frá klausturmenningunni í Montserrat getað borist norður á bóginn eftir margvíslegum leiðum og jafnvel um önnur lönd, t.d. Þýskaland eða Frakkland.

2. Tónlistin

Afbrigði lagsins *Laudemus virginem* (bl. 23r í *Llibre vermell*) er að finna sem tvísöng við textann *Ó Jesú sjálfs guðs son* í þremur íslenskum handritum: Rask 98 (Melódíu), AM 102 8vo og Lbs 496 8vo. Auk þess er lagið einradda í Boreal 113 og textinn ritaður án nótna í Lbs 495 8vo. Báðar síðasttöldu uppskriftirnar eru gallaðar og virðast runnar frá Melódíu eða handriti tengdu henni sem nú er týnt; báðar eru samhljóða Melódíu hvað varðar inntak kvæðisins og erindafjölda (8 vísuorð). Ekki er hægt að segja til um tóntegund lagsins í Boreal 113 þar sem nótnalykil vantar. Boreal 113 er eina handritið sem eignar kvæðið höfund: „Packlætis vers Sr. Jons L.“, en hæpið er að taka mark á því þar sem um ungt handrit er að ræða og óáreiðanlega uppskrift.⁸

Laudemus virginem er eitt þeirra laga í *Llibre vermell* sem bera yfirskriftina „caça“ eða keðjusöngur, og kemur heitið til af því hvernig ein rödd eltir (*caçar*) hina eða hinar.⁹ Lög með yfirskriftinni *caccia* eða *chace* koma fyrst fram í rituðum heimildum á 14. öld þótt tæknin sem slík sé vafalaust eldri. Yfirleitt eru *caccie* þriggja radda tónsmíðar og útfærsla þeirra gjarnan töluvert flóknari en í *Llibre vermell*. Textinn er oftast á frönsku og lýsir gjarnan veið-

⁷ Pílagrímaleiðinni er lýst í Paulo G. Caucci von Saucken, útg. (1983:61–62). Sjá einnig formála Aguilós að *Llibre vermell*, 9–10, þar sem segir að Montserrat hafi ekki aðeins verið skylduáning hjá þeim pílgrímum sem komu til Santiago frá Ítalíu, heldur einnig þeim sem fóru Languedoc-leiðina og þeim sem komu sjóleiðis til Barcelona („A més, s’ havia convertit també en lloc gairebé obligat de visita per als pelegrins de Sant Jaume de Calícia procedents d’Itàlia, per als qui feien els camins del Languadoc i per als qui, procedents de les Illes o d’altres contrades de la Mediterània, començaven el pelegrinatge al port de Barcelona“).

⁸ Yfirskriftin gæti hugsanlega átt við Jón Loftsson (um 1530–um 1606), sem var skólameistari í Skálholti veturinn 1555–6. Hvað sem því líður er ekki ósennilegt að hin íslenska Kristsgerð textans hafi verið ort skömmu eftir siðaskipti. Annað dæmi um kaþólskan Maríusöng sem síðar var snúið upp á Krist er *Ave regina coelorum* í Rask 98:72v–73r. Boreal 113 var skrifað að Reyðarvatni 1740, sjá nánar um handritið Margrét Eggertsdóttir, Kristján Eiríksson og Svanhildur Óskarsdóttir 2002:216.

⁹ Sjá nánar um þessa tónsmíðatækni Virginia E. Newes 2001:408–410. Þar er *Laudemus virginem* birt í heild sinni.

um eða hermir eftir dýrahljóðum. Öll þessi atriði skilja *caccie* frá annarri einfaldri tegund fjölröddunar sem naut vinsælda um sama leyti og nefnd er *Stimmtausch* (raddvíxl). *Stimmtausch*-lög eru ekki keðjusöngvar heldur byrja raddirnar (sem yfirleitt eru tvær) sönginn á sama tíma og syngja ólíkt tónefni. Í hendingarlok skiptast þær hins vegar á línun þannig að önnur syngur það sem hin söng áður, og öfugt.¹⁰

Skemmtanagildi einfaldra keðjusöngva á borð við *Laudemus virginem* felst fremur í því að syngja þá en að vera í hlutverki áheyrans. Lagið er í einföldu hringformi þar sem ein rödd byrjar og hinar tvær koma inn á tveggja takta fresti (sjá nótnaðæmi 1). Þegar allar raddirnar hljóma samtímis nær eyrað vart að skilja þær að, heldur virðist sem hver rödd endurtaki í sífellu sömu þrjá tónana. Keðjusöngurinn er hljómræn tálýn sem eyðist um leið og hlustandinn hefur sjálfur upp raust sína og hverfur inn í hinn órjúfanlega vef tónanna.

Laudemus virginem er í dórískri tóntegund; fyrsta hending hnígur frá miðtóni (*f*, *mediant*) til grunntóns (*d*), önnur hending speglar sömu hreyfingu upp á við frá miðtóni til fortóns (*a*, *dominant*), og lokahendingunni lýkur einnig á fortóni. Í *Llibre vermell* er laglínar rituð á einn nótnastreng, en skrifarinn gef-

10 Dæmi um *Stimmtausch*-lag í íslenskum handritum er *Heyr þú oss himnum á*, sem upprunalega er *Sanctus* frá Mið-Evrópu, við kvæði sr. Ólafs Jónssonar á Söndum, sjá Róbert A. Ottósson 1969.

ur til kynna hvenær raddirnar skuli koma inn með því að rita *primus*, *secundus* og *tertius* undir nótnastrenginn. Hrynurinn er sá sami í hverjum takti, *brevis-brevis-semibrevis*, sem rita má sem tvær fjórðapartsnótur og hálfnútu í nú-tímanótnaskrift. Í *Llibre vermell* eru aðeins rituð tvö erindi, en vel má vera að þau hafi verið fleiri og lagið þá endurtekið svo lengi sem verða vildi (Anglés 1955:64).

Þegar haft er í huga hversu sterkar rætur tvísöngur átti hér á landi á síð-miðöldum kemur vart á óvart að af þeim tveimur útfærslum sem *Llibre vermell* býður skuli íslenskir söngvarar hafa valið að syngja lagið „de duobus“. Hitt er öllu óvæntara að í íslensku handritunum (að undanskildu Boreal 113, sem er einradda) skuli *Ó Jesú sjálfs guðs son* ekki vera nóterað sem keðjusöngur heldur sem tvíradda *Stimmtausch*-lag þar sem báðar raddir syngja saman frá upphafi til enda en skiptast á tónefni milli fyrstu og annarrar hendingar.¹¹ Þrátt fyrir þessa breytingu er íslenska útgáfan ekki svo fjarri laginu eins og það hefur upprunalega hljómað. Ef lagið er sungið þríradda (sbr. *Llibre vermell*) raðast hendingarnar svo:

A B C A B C A B C A B C
A B C A B C A B C A B C
A B C A B C A B C A B C

Í þessari gerð eru A- og B- hendingarnar, sem mynda uppistöðuna í íslenski gerð lagsins, ávallt til staðar í einhverjum tveimur röddum á sama tíma. Þær eru þó á sifeldri hreyfingu og aldrei í sömu röddum tvisvar í röð.

Í hinu yngsta íslensku tvísöngshandritanna er lagið nokkuð áþekkt upphaflegu gerðinni í *Llibre vermell*. Lbs 496 8vo er ritað með hendi síra Þorsteins Ketilssonar á Hrafnagili (1688–1754) og telur Páll Eggert Ólason það vera skrifað um 1750. Hér er *Ó Jesú sjálfs guðs son* ritað við fyrsta vísuorð íslenska textans (þrjár hendingar í hvorri rödd). Töntegundin er dórísk og efri röddin er samhljóða *Llibre vermell* (sjá nótnadæmi 2). Raddirnar víxlast milli fyrstu og annarrar hendingar, en í þriðju hendingu gerir neðri röddin sérkennilega tilraun til niðurlags. Hún fylgir lagrænni hreyfingu efri raddarinnar í stórum dráttum, en tónbilin eru önnur, með þeirri afleiðingu að fyrsta tónbil

¹¹ Það kann að virðast mótsagnakennt, en þar sem lagið er nóterað einradda í Boreal 113 líkist þetta handrit mest frumgerðinni í *Llibre vermell* hvað nótnamyndina sjálfa snertir. Ólíkt *Llibre vermell* eru hins vegar engar vísbendingar um það í Boreal 113 að skrifarinn hafi ætlað lagið til keðjusöngs.

Ó Jes - ú, sjálfs guðs son, sé þér lof.

Nótadæmi 2. *Ó Jesú sjálfs guðs son* (Lbs 496 8vo: 157/ii r).

milli raddanna er fimmund (*f-c*), þá ferund (*d-g*) og loks þríund (*f-a*). Tengsl milli hendinga má tákna á þennan hátt:

A B C
B A D

AM 102 8vo er sálmahandrit frá síðari hluta 17. aldar. Á því eru ýmsar hendur og er vitað að Guðbrandur, sonur sr. Jóns Arasonar í Vatnsfirði, ritaði fyrsta hluta handritsins. Í síðasta hluta handritsins er að finna nótur, níu tvísöngslög auk tveggja sálma fyrir fjórar raddir sem eignaðir eru þýska tónskáldinu Statius Olthof.¹² *Ó Jesú sjálfs guðs son* er hér ritað tvisvar í gegn í dórískri tóntegund (sjá nótadæmi 3). Hér er þó ekki um eiginleg raddvíxl að ræða eins og í Lbs 496 8vo. Önnur hending efri raddar er ekki nákvæm eftirlíking af fyrstu hendingu neðri raddar, heldur hefur miðnótunni verið breytt svo tónbilið milli raddanna er fimmund í stað þríundar (*c-g* í stað *e-g*). Þá hefur eitthvað farið í handaskolum þegar kemur að síðustu hendingunni. Í það minnsta er nærri óhugsandi að tónbilið á næstsíðasta atkvæðinu geti verið svo ómstrítt sem stór níund, *c-d*⁷. Tengsl hendinganna eru hér eftirfarandi:

Ó Jes - ú, sjálfs guðs son, sé þér lof, sem leyst - ir lýð - i þín löst - um frá.

Nótadæmi 3. *Ó Jesú sjálfs guðs son* (AM 102 8vo:127v-128r).

B C C
A B D

¹² Sjá Margrét Eggertsdóttir, Kristján Eiríksson og Svanhildur Óskarsdóttir 2002:211, Árni Heimir Ingólfsson 2003:23, 31.

Rask 98 er elsta íslenska handritið sem geymir uppskrift af *Ó Jesú sjálfs guðs son*, en um leið er sú gerð fjærst laginu eins og það er í *Llibre vermell* (sjá nótnadæmi 4). Rask 98 er eitt merkasta íslenska nótnahandrit sem varðveist hefur í heilu lagi og taldi Jón Helgason það ritað eigi síðar en 1660–70 (Jón Helgason 1963:xxvi). Hér hefur *Ó Jesú sjálfs guðs son* verið tónflutt upp stóra þríund svo að tóntegundin er F-lýdísk. *Stimmtausch*-eiginleikarnir eru hins vegar skýrari hér en í AM 102 8vo, þar eð raddimar víxlast milli fyrstu og annarrar hendingar. Lagið er skrifað út tvisvar, og neðri röddin í fyrri skiptið verður að efri rödd í endurtekningunni, en mótröddin er hins vegar ekki sú sama. Í seinna skiptið er önnur hending neðri raddar skrifuð þríund hærra en í fyrri hlutanum (*c-h-a* í stað *a-g-f*). Lokahendingin tekur svo enn óvæntari stefnu, tveir síðustu tónarnir hljóma sjöund hærra en á samsvarandi stað í fyrri hlutanum, svo að laginu lýkur á dúr-þríund (*c-e*) í stað fimmundarinnar sem var niðurlag fyrri hlutans (*f-c*). Í öllum þremur handritunum er það því lokahendingin — sú sem er ekki í beinum tengslum við hinar tvær auðlærðari sem fara á undan, og eina tónefnið í íslensku gerðinni sem ekki er að finna í upprunalega keðjusöngnum — sem hefur vafist fyrir skrifurunum.

Nótnadæmi 4. *Ó Jesú sjálfs guðs son* (Rask 98:73r/nr. 200).

B A C / A B D

A B D / B A E

Hvað nóturnar varðar eru leshættir íslensku handritanna nægilega ólíkir til að sú spurning vakni hvort hægt sé að ætla þá runna af sameiginlegu forriti eða hvort hugsanlega sé um að ræða þrjú fullkomlega sjálfstæð handrit. Upprunalega lagið, þ.e. *Laudemus virginem*, er sannarlega nógu einfalt til að hægt sé að læra það utanað.¹³ Ekki hefur það heldur spillt fyrir ef upprunalegi text-

¹³ Sbr. Newses : „...the pilgrim’s songs labelled ‘caça’ in the late 14th-century ‘Llibre vermell’ are round canons for two or three voices that untrained singers might easily have learnt without the benefit of notation“ (2001:408).

inn var lengri en sá sem er varðveittur í *Llibre vermell*. Pílagrímar hafa væntanlega átt auðveldara með að læra lagið hafi það verið endurtekið í sífellu við nýjan kveðskap. Þannig verður enn líklegra að lagið hafi flust langa vegu, jafnvel norður að Dumbshafi, án þess að nóturnar hafi fylgt með.

3. Textarnir

Tilgátan um munnlega geymd lagsins á Íslandi styrkist þegar textar íslensku handritanna eru skoðaðir nánar. Þeir eru mislangir í þeim handritum sem geyma tvíradða gerðina: 8 vísuorð í Rask 98, 21 vísuorð í AM 102 8vo og 22 í Lbs 496 4to. Grundvallareinkenni textans eru þau sömu þótt innihaldið sé frábrugðið frá einu handriti til annars. Vísuorðin raðast yfirleitt tvö og tvö saman og tengjast með endarími, t.d. „lof/of“ og „biðjum/iðjum“ (Rask 98 og Lbs 496 8vo). Auk þess er innrím í mörgum vísuorðum í lok fyrstu og annarrar hendingar (t.d. „náð oss tjá, nóg er há“ í AM 102 8vo), sem undirstrikar raddvíxlin sem eiga sér stað í tónlistinni einmitt í þessum hluta lagsins. Textarunan er sett saman úr stuttum hendingum sem virðist mega raða saman á ýmsa vegu án þess að merking þeirra tapist. Raunar minna ákveðin einkenni textans helst á þulur: hann er án erindaskila, með óreglulegri stuðlasetningu og ljóðlínnum lýkur á einföldu samrími.¹⁴

Í Rask 98 eru átta ljóðlínur sem allar ríma tvær og tvær.

O Jesu sialfs Gudz son sie þier lof
hialpa nu nädar von neid er of
3 þung og stör þar fyrer þig bidium
grædari vor gief ad vier gott idium
myskun þijn mestu naud mædu af
6 säl var mijn sindum daud sælu gaf
hann sem räd hefur a himni og jórd
þvi skal tia þeim allt ma þackargiord.

¹⁴ Kjarngóða skilgreiningu á þulu er að finna í grein Jóns Samsonarsonar 1983:310–12. Vita-skuld er hér ekki átt við að textann við *Ó Jesú sjálfs guðs son* megi beinlínis flokka sem þulu, þar sem of margt kemur ekki heim við skilgreiningu Jóns, t.d. jafnlangar ljóðlínur, innrím, og regluleg hrynjandi, sem ákvarðast vitaskuld af laginu sjálfu. Textinn á þó sameiginlegt með þuluforminu að vera langur og skiptast ekki í erindi. Hann virðist hafa varðveist í munnlegri geymd, a.m.k. að hluta.

Í hinum tvísöngshandritunum tveimur er textinn mun lengri. Í Lbs 496 8vo myndar hvert þar vísuorða endarím sín á milli og aðeins eina augljósa villu er að finna í textanum (í línu 14, þar sem miðhlutann „gjörðir oss“ vantar).

- O Jesu siälfz gudz son sie þier lof
 näda þu nädar von neid er of
 3 þung og stör þar fyrer þig bidium
 grædare vor gef ad vier gott ydium
 þü sem ad hefur rad ä himni og jörd
 6 þier skal tia sem allt mä þackargiörd
 sem leister lijde þin löstum frä
 og svipter särre þin saudi smä
 9 þar fyrer þackar þier þiodin oll
 bodader brögnum hier blijd gudspioll
 þa fallner vorum vier virdtist þu
 12 nad osz tiä nög er hä nægdin su
 diófull flär dalegt sar dreingium biö
 galltst a krosz [gjörder osz] gudz born þo
 15 jesu christ jesu christ jesu christ
 sonur guds sem til daudz særdur ert vist
 veit oz lid vara vid vondum sid
 18 ad hiä þier allir vier eignunst frid
 svipt osz naud sanni gud verndin vor
 einkum þä osz vill þiä daudans dör
 21 einum þier æran ber allann tijd
 allra þu aukir tru är og sijd.

Ekki tókst skrifara AM 102 8vo jafn vel upp. Hér gengur textinn úr skaftinu strax í annarri línu. Seinni hlutann af „lof/of“-tvíhendunni vantar og skrifarinn byrjar þess í stað á nýrri tvíhendu („frá/smá“)¹⁵. Í framhaldinu gengur lítið betur. Rímið við „öll“ í 4. línu birtist t.d. ekki fyrr en í 7. línu („guðspjöll“), og undir lokin kemst skrifarinn enn í ógöngur með því að láta 18. línu

¹⁵ Hendingaskipan lagsins er í samræmi við það sem nefnt er á íslensku „undanfari/afleiðing“ (e. *antecedent/consequent*), þ.e. tvær hendingar þar sem seinni hendingin svarar þeirri fyrri og skapar þannig ákveðið jafnvægi. Skrifari *Llibre vermell* hefur augskýrlega áttað sig á þessu þar sem hann ritar lagið tvisvar í gegn (sbr. undanfari/afleiðing), þótt hendingarnar séu samhljóða. Þegar stakt vísuorð kemur fyrir í íslenska textanum (eins og gerist strax í upphafi í AM 102 8vo) riðlast kerfið þannig að textinn stangast á við hendingar lagsins allt til enda.

(„verð“) ríma við þá 19. („jörð“). Sú lína virðist nefnilega eiga að ríma við þá 20. („þakkargjörð“), eins og í bæði Rask 98 og Lbs 496 8vo. Til að koma sér úr klípunni velur skrifarinn þá einföldu en lítt skáldlegu lausn að endurtaka síðasta orðið þrisvar sinnum og búa þannig til aukalínu: „þakkargjörð, þakkargjörð, þakkargjörð“.

- O Jesu sialfs guds son, sie þier lof
 sem leister lýdj þijn lóstumm frä
 3 og suipter sártj pÿn saude smä
 þar fyrer þackar þier þiödinn øll
 näd oss tiä nög er hä nægdinn su
 6 diófull flär därligt sar dreingiumm biö
 bodid er brögnum hier blýd gudspjóll
 þä fallnir vorum vier virtist þu
 9 gallst ä kross giórder oss guds bórn þö
 jesu christ jesu christ [jesu christ]
 sonur guds sem til dauds særdur ert vijst
 12 veit oss lid vara vid vondumm sid
 ad hia þier allir vier erfum frid
 suipt oss naud sanne gud verndinn vor
 15 einkumm þä oss vill þiä daudanz dor
 einumm þier æra ber allann tÿd
 allra þu auker tru är og sÿd
 18 lijkn su sem leisti heim lof er verd
 sä sem ad hefur räd ä himni og iórd
 þeim skal tiä sem allt mä þackargjórd
 21 þackargiórd, þackargiórd, þackargiórd
 Amen.

Séu textarnir bornir saman virðist engin sérstök regla vera um í hvaða röð vísuorðapörin eiga að vera, nema þegar *enjambement* gerir kröfu um framhald merkingarinnar vegna, (t.d. „neyð er of/pung og stór“; eða „sauði smá/þar fyrir“). Af 8 vísuorðum í Rask 98 koma sex einnig fyrir í Lbs 496 8vo; fyrrnefnda handritið skýtur inn tveimur vísuorðum sem ekki finnast annars staðar (nr. 5 og 6). Framvindan í lengri textunum tveimur á margt sameiginlegt þótt hér beri einnig nokkuð á milli. Samræmi er milli handritanna frá vísuorðum 7–22 í Lbs 496 8vo (sbr. línur 2–17 í AM 102 8vo). Aðeins tveimur hendingapörum er víxlað, þannig að í AM 102 8vo koma hendingarnar „náð

oss tjá/ djöfull flár“ (12 og 13 í Lbs 496 8vo) á undan „boðið er/pá fallnir“ (10 og 11 í Lbs 496 8vo). Síðasta erindið í AM 102 8vo er samhljóða 5. og 6. línu í Lbs 496 8vo.

Ýmislegt bendir til þess að skrifarar handritanna þriggja hafi helst reitt sig á eigin minni þegar þeir festu á blað tóna og texta við tvísöngslagið *Ó Jesú sjálfs guðs son*. Hvað sem því líður er tilvist Maríusöngsins frá Montserrat í íslenskum handritum til marks um að landsmenn tóku opnum örmum þeirri einföldu fjölröddun sem hingað barst frá meginlandi Evrópu. Í fábreytilegu sönglífi Íslendinga á 17. og 18. öld gáfu söngvar á borð við *Ó Jesú sjálfs guðs son* mönnum kærkomið tækifæri til að stilla saman raddir sínar. Þeir sem næmir voru hafa kannski greint í samhljómunum dauft bergmál heimsmenn-ingarinnar, jafnvel þótt meira en þrjár aldir væru liðnar frá því að lagið var skrifað á skinn í katalónsku fjallaklaustri.

HEIMILDIR

Handrit

Rask 98

AM 102 8vo

Lbs 495 8vo

Lbs 496 8vo

Boreal 113

Bibl de la Abadía Ms 1

Rannsóknir

Anglés, Higinio. 1955. „El «Llibre Vermell» de Montserrat y los cantos y la danza sacra de los peregrinos durante el siglo XIV“. *Anuario musical* 10:45–78.

Annálar 1400–1800 I–VI. 1922–1988. Útg. Hannes Þorsteinsson et al. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.

Árni Heimir Ingólfsson. 2003. The Buchanan Psalter and its Icelandic Transmission. *Gripla* 14:7–46.

Ásdís Egilsdóttir. 2003. Dýrtingur Vestfjarða? Um Hrafns sögu Sveinbjarnarsonar. *Ársrit Sögufélags Ísfirðinga* 43:103–113.

Björn Þorsteinsson, Guðrún Ása Grímsdóttir og Sigurður Líndal. 1989. Norska öldin. *Saga Íslands* IV:61–258. Ritstj. Sigurður Líndal. Hið íslenska bókmenntafélag / Sögufélag, Reykjavík.

Einar Arnórsson. 1954–58. Suðurgöngur Íslendinga í fornöld. *Saga* 2:1–45.

Goicoechea Arrondo, Eusebio. 1989. Pilgrimage Songs. *The Santiago de Compostela Pilgrim Routes:77–89*. Council of Europe, Strasbourg.

Gómez Muntané, Maricarmen. 2001. *La música medieval en España*. Edition Reich- enberger, Kassel.

- Jón Helgason (útg.). 1963. *Íslenzk fornkvæði IV*. Editiones Arnarnagæanæ. Series B. Munksgaard, Kaupmannahöfn.
- Jón Samsonarson. 1983. Þula. *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*:310–312. Ritstj. Jakob Benediktsson. Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Llibre vermell de Montserrat*. 1989. Útg. Dom Francesc Xavier Altés i Aguiló. Fundació Revista de Catalunya, Barcelona.
- Llompert, Gabriel. 1984. Das Mirakelbuch des Abtes Pedro de Burgos und die Fahrten von Pilgern aus Mallorca zum Wallfahrtsort Santa Maria de Montserrat. *Wallfahrt kennt keine Grenzen*:473–482. Ritstj. Lenz Kriss-Rettenbeck og Gerda Möhler. Verlag Schnell & Steiner, München.
- Margrét Eggertsdóttir, Kristján Eiríksson og Svanhildur Óskarsdóttir (útg.). 2002. *Hallgrímur Pétursson. Ljóðmæli 2*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Newes, Virginia E. 2001. Chace. *New Grove Dictionary of Music and Musicians 5*: 408–410. Macmillan, London.
- Polyphonic Music of the Fourteenth Century 23b*. 1991. Ritstj. Cattin, Giulio, Francesco Facchin og Maricarmen Gómez. L'oiseau lyre, Monaco.
- Reaney, Gilbert. 1969. *Manuscripts of Polyphonic Music, ca. 1320–1400 (RISM B IV²)*. G. Henle Verlag, München-Duisburg.
- Ribas i Calaf, Benet (Francesc Xavier Altés i Aguiló útg.). 1997. *Annals de Montserrat (1258–1485)*. Publications de l'Abadia de Montserrat, Montserrat.
- Róbert A. Ottósson. 1969. Ein fægur Saung Vijsa. *Afmælisrit Jóns Helgasonar 30. júní 1969*:251–59. Ritstj. Jakob Benediktsson et al. Heimskringla, Reykjavík.
- Paulo G. Caucci von Saucken (útg.). 1983. *I testi italiani del viaggio e pellegrinaggio a Santiago de Compostela e diorama sulla Galizia*. Università degli studi di Perugia, Perugia.
- Scozzi, Sylvia. 2002. Problems of Vocal Performance Practice in the *Cantigas de Santa Maria* and the *Llibre Vermell*. *Polifonie 2*:305–315.
- Spanke, Hans. 1930. Tanzmusik in der Kirche des Mittelalters. *Neuphilologische Mitteilungen 31*:143–170.
- Treitler, Leo. 1981. The Transmission of Medieval Music. *Speculum 56*:471–491.
- Ursprung, Otto. 1921. Spanisch-katalanische Liedkunst des 14. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Musikwissenschaft 4*:136–60.

SUMMARY

The *Llibre vermell* is a miscellany copied at the monastery of Montserrat no later than 1399. Among its contents are ten songs to Latin and Catalan texts, including three *cac-cie*, canons that can be sung in either two or three parts (21v–27r). One of these, *Laudemus virginem*, appears as a contrafactum (*Ó Jesú sjálfs guðs son*) with musical notation in four Icelandic manuscripts, of which three transmit the music in two-part polyphony: Rask 98 (ca. 1660–70), AM 102 8vo (ca. 1650–1700), and Lbs 495 8vo (ca. 1750). One further manuscript transmits the Icelandic text without notation.

Unlike the original canon, the two voices sing together from start to finish in the Icelandic two-part version. Musically, *Ó Jesú sjálfs guðs son* is best described as a *Stimmtausch* piece with a voice-exchange between the first and second phrase. The third phrase bears the least resemblance to the original, and here each of the Icelandic manuscripts contains a different version. The Icelandic texts, while similar in content,

also differ greatly in length and order of verses. Given the simplicity of the musical material, it seems plausible that the Icelandic two-part versions represent independent attempts by three different scribes to notate music and text that was part of an oral tradition.

No documents have survived that would allow us to posit a connection between Iceland and the monastery of Montserrat in the 15th or 16th centuries. Although the monastery was a renowned site for pilgrims from all over the world, no Icelanders can be documented to be among them. Björn Einarsson (*Jórsalafari*) is known to have travelled from Venice to Santiago de Compostela in the first decade of the 15th century. One of the more common routes would have taken him through Montserrat and Barcelona only a decade after the writing of *Llibre vermell*. A simple piece of music such as *Laudemus virginem* could nevertheless have travelled via various intermediary routes, including France or Germany.

Árni Heimir Ingólfsson
Listaháskóla Íslands
Sölvhólsgötu 13
101 Reykjavík
arniheimir@lhi.is